

Všeobecná nauka o člověku jako základ pedagogiky

PÁTÁ PŘEDNÁŠKA

Jak do sebe vplývají tři základní duševní činnosti Spojení života poznávacího a volního, procesů antipatických a sympatických v aktu vidění; ve srovnání se zvířetem je člověk silněji oddělen od okolí. Nezbytnost vzájemného prolínání myšlenek a vůle. V nazírání se oddělujeme od světa, v činnosti se s ním spojujeme. Sympatii k bezděčným instinktům tlučíme tím, že do nich včleňujeme morální ideály. Spor mezi Brentanem a Sigwartem o objektivitu lidské soudnosti je dokladem vzájemného prolínání duševních činností. Cit jako zadržované poznání a jako zadržovaná vůle; v citu se zjevuje sympatie a antipatie, jež se ve vůli a v myšlení skrývají. Tělesný základ pro vznik citu v dotyku mezi krví a nervem - příklad oka a ucha. Spor mezi Wagnerem a Hanslickem o podíl citu a poznání v hudebním slyšení. Omyl psychologie v přístupu k smyslovému vnímání. Omyl Kantovy filosofie v přístupu ke skutečnosti.

STUTTGART, 26. SRPNA 1919

Mluvili jsme včera o podstatě vůle, pokud je vůle začleněna do lidského organismu. Vztahy vůle k člověku, jež jsme poznali, zužitkujeme nyní pro chápání ostatní bytosti člověka.

Jistě jste si všimli, že při dosavadních pohledech na lidskou bytost jsem přihlížel hlavně k intelektuální, poznávací činnosti na jedné straně a k činnosti vůle na straně druhé. Poukázal jsem vám také na to, že poznávací činnost souvisí s nervovou soustavou člověka, že síla vůle souvisí s činností krve. Budete-li o tom přemýšlet, zeptáte se: Jakkak je tomu ale s třetí duševní schopností, s aktivitou citu? - K té jsme dosud přihlíželi jen málo. Avšak budeme-li se dnes více zabývat citovou činností, naskytne se nám právě také možnost proniknout intenzivněji do obou ostatních stránek lidské přirozenosti, do stránky poznávací a volní.

Jenom si ale musíme ještě ujasnit jedno; zmiňoval jsem se o tom už v různých souvislostech. Duševní schopnosti nemůžeme klást puntičkářsky vedle sebe - myšlení, citění, chtění - , protože v celku živé duše vždycky přechází jedna činnost do druhé.

Vezměte na jedné straně vůli. Můžete si uvědomit, že nemůžete chtít něco, co neprostoupíte představou, tedy činností poznávací. Pokuste se soustředit se na svou vůli, třeba jen povrchním sebepozorováním. Pokaždé zjistíte, že vždycky ve volním aktu vězí nějak představování. Vůbec byste nebyli lidmi, kdyby nebylo ve vašem volním aktu přítomno představování. Všechno, co tryská z vaší vůle, byste vykonávali jen z tupé, instinktivní činnosti, kdybyste skutek, vyvěrající z vůle, neprostoupili činností představující.

A právě tak jako ve veškeré volní činnosti vězí představování, tak vězí ve veškerém myšlení vůle. Zase vám třeba i jenom docela povrchní pozorování vaší vlastní osoby poskytne poznatek, že když myslíte, vždycky necháváte do vytváření myšlenek proudit vůli. Jak formujete jednotlivé myšlenky, jak jednu myšlenku spojujete s druhou, jak dospíváte k soudu i závěru, tím vším proudí jemná volní činnost.

Proto vlastně nemůžeme jinak než říci: Volní činnost je hlavně činností volní a má v sobě spodní proud myšlenkové činnosti. Myšlenková činnost je hlavně činností myšlenkovou a ve svém spodním proudu má volní činnost. Takže už při pozorování jednotlivých duševních činností není možné je stavět puntičkářsky vedle sebe, protože se jedna přelévá do druhé.

Co můžete poznat v oblasti duše: jak se duševní činnosti přelévají jedna do druhé, to se odráží, jak

se snadno přesvědčíte, i v těle, v němž se duševní činnost projevuje. Pozorujte třeba lidské oko: Pozorujeme-li je jako celek, rozvětvují se do něho nervy; ale do oka se rozvětvují také krevní dráhy. Tím, že se do lidského oka rozvětvují nervy, proudí do oka činnost myšlenková, poznávací; tím, že se do oka rozvětvují krevní dráhy, proudí do oka činnost volní. Tak je až po sám okraj smyslové činnosti vzájemně spojen i v těle prvek volní s prvkem představování a poznávání. Je tomu tak nejen se všemi smysly, ale právě tak i se všemi pohybovými články těla, které slouží vůli. Do naší vůle, do našich pohybů proudí nervovými dráhami poznání a krevními dráhami vůle.

Jenomže teď se musíme seznámit i s některými zvláštními rysy poznávací činnosti. Už jsme na to poukázali, musíme si však plně uvědomit, co je všechno obsaženo v komplexu lidské činnosti, jenž směřuje k poznání, k představě. Řekli jsme už: V poznávání a představování žije vlastně antipatie. Ať je to sebe podivnější: všechno, co směřuje k představování, je prolno antipatií: Řeknete si možná: Ale když se na něco dívám, pak přece v takovém pohledu neprojevují antipatii! - A přece ji projevujete! Tím, že se díváte na předmět, projevuje se ve vás antipatie. Kdyby ve vašem oku byla přítomna pouze nervová činnost, pak by se vám každý předmět, na který se zadíváte, ošklivil, byl by vám nesympatický. Jenom tím, že se do činnosti očí vlévá i volní činnost, která spočívá v sympatii, tím, že po tělesné stránce do vašeho oka zasahuje působnost krevní, jen tím se pro vaše vědomí vymazává pocit antipatie při smyslovém vnímání, a tím, že dochází k vyrovnání mezi sympatií a antipatií, je vyvoláván objektivní, lhostejný akt vidění. Je vyvoláván tím, že sympatie a antipatie jsou v rovnováze a že si toto vzájemné působení sympatie a antipatie vůbec neuvědomujeme.

Budete-li jednou studovat *Goethovu* „Nauku o barvách“, na kterou jsem už v této souvislosti upozornil, zejména její fyziologicko-didaktickou část, shledáte: Protože se Goethe činností vidění zabývá do hloubky, objevuje se pro jeho pozorování v barevných odstínech ihned prvek sympatie a antipatie. Stačí, když jen poněkud vniknete do činnosti některého smyslového orgánu, pak ihned uvidíte, jak se vám ve smyslové činnosti vynoří sympatie a antipatie. I ve smyslové činnosti totiž pochází prvek antipatie z té její části, která vlastně souvisí s poznáváním, s představami, tedy z části nervové, a prvek sympatie z části, která vlastně patří vůli, tedy z části krevní.

Je významný rozdíl, jak jsem to také už častěji zdůraznil ve všeobecných anthroposofických přednáškách, mezi zvířaty a lidmi, pokud jde o uzpůsobení oka. Je velmi zvláštní, že zvíře má v oku mnohem více krevní činnosti než člověk. U jistých zvířat byste dokonce našli orgány, které této krevní činnosti slouží, jako mečovité výběžek a vějíř. Z toho můžete vidět, že zvíře vysílá i do oka mnohem více krevní činnosti než člověk; tak je tomu i u ostatních smyslů. To znamená, že zvíře vyvíjí ve svých smyslech mnohem více sympatie, instinktivní sympatie s okolím, než člověk. Člověk má ve skutečnosti více antipatie k okolí než zvíře, ale v obyčejném životě šiji neuvědomuje. Uvědomuje šiji jen tehdy, když se jeho pohled na svět vystupňuje až k dojmu, na nějž reaguje pocitem ošklivosti, odporem. To je jen vystupňovaný dojem, jaký máte při veškerém smyslovém vnímání. Na zevní dojem reagujete odporem. Jste-li na místě, které zapáchá a pociťujete ve sféře tohoto zápachu ošklivost, odpor, pak tento pocit ošklivosti není nic jiného než vystupňování toho, k čemu dochází u každé smyslové činnosti; jenomže skutečnost, že každý vjem je provázen pocitem odporu, ošklivosti, zůstává při obyčejném smyslovém vnímání pod prahem vědomí. Kdybychom však my lidé neměli ke svému okolí více antipatie než zvířata, neodlučovali bychom se tak silně od "To okolí, jak se ve skutečnosti odlučujeme. Zvíře má mnohem více .mpatie s okolím, srůstá proto také mnohem více s okolím, a proto je lnké nutně mnohem více závislé na podnebí, ročních dobách atd. než člověk, Protože člověk má k okolí mnohem více antipatie než zvíře, proto může být osobností. Okolnost, že se může svou antipatií, ležící pod prahem vědomí, odlučovat od okolí, působí, že si uvědomuje sám sebe jako oddělenou osobnost.

Tím jsme ale poukázali na něco, co velmi podstatně přispívá k celkovému pochopení člověka. Viděli jsme, jak v činnosti poznávací nebo představové splývají myšlení - vyjádřeno tělesně: nervová činnost - a chtění - vyjádřeno tělesně: krevní činnost.

Tak splývají také ve volní činnosti činnost představová a vlastní činnost vůle. Vždycky, když něco chceme, vyvíjíme sympatii s tím, co chceme. Zůstalo by to však pokaždé zcela instinktivním chtěním,

kdybychom se současně nemohli antipatií, vysílanou do volní sympatie, oddělit jako osobnost od činu, od toho, co chceme. Jenže tady právě rozhodně převažuje sympatie k chtěnému; my jenom vyrovnáváme tuto sympatii tím, že současně vysíláme také antipatii. Tím však sympatie sama zůstává pod prahem vědomí, jen něco z ní proniká do toho, co chceme. V některých skutcích, kterých ovšem není tuze mnoho, v těch, které neuskutočňujeme pouze z rozumu, nýbrž které konáme z opravdového nadšení, z oddanosti a lásky, převažuje v našem chtění sympatie tak silně, že proniká i vzhůru přes práh vědomí, a naše chtění samo se nám pak jeví proscyceno sympatií; zatímco jinak nás spojuje s okolím jako objektivní činitel, zjevuje se nám nyní takto. Právě tak jako nám smí naše antipatie k okolí vstupovat při poznávání do vědomí jen výjimečně, nikoli vždycky, tak si smíme svou stále přítomnou sympatii s okolím uvědomovat také jen ve výjimečných případech, v případech nadšení a oddané lásky. Jinak bychom konali všechno pouze instinktivně. Nikdy bychom se nemohli začlenit do toho, co po nás objektivně žádá svět, například v sociálním životě. Je právě třeba, abychom vůli prostoupili myšlením, aby nás tato vůle včleňovala do celku lidstva a do celého světového procesu.

Co se přitom děje, to si snad ujasníte tehdy, uvážíte-li, jakou zkázu by vlastně v lidské duši způsobilo, kdyby v obyčejném životě celá tato záležitost, o níž jsme teď mluvili, byla vědomá. Kdyby tato záležitost byla v obyčejném životě v lidské duši neustále vědomá, potom by si člověk uvědomoval pořádný podíl antipatie, který by provázel všechny jeho skutky. To by bylo strašné! Člověk by procházel světem a stále by se cítil v atmosféře antipatie. Je to ve světě moudře zařízeno, že je tato antipatie sice jako síla pro naše jednání nutná, že si ji však neuvědomujeme, že zůstává pod prahem vědomí.

Tady se nám otvírá průhled, řekl bych, do pozoruhodného mystéria lidské přirozenosti, do mystéria, které vlastně pociťuje každý lepší člověk, které by si však měl plně uvědomovat každý vychovatel a učitel. Když se narodíme a zpočátku staneme dětmi, jednáme více méně z pouhé sympatie. 1 když to zní podivně, avšak všechno, co dítě koná, i tehdy, když se vzteká, je uskutečňováno ze sympatie ke konání nebo vztekání. Když se ve světě narodí sympatie, je silnou láskou, silným chtěním. Avšak nemůže zůstat láskou a chtěním; musí být prostoupena představováním, musí být jaksi neustále zjasňována představováním. To se děje obsáhlým způsobem, když do svých pouhých instinktů včleňujeme ideály, morální ideály. A nyní lépe pochopíte, co vlastně antipatie v téhle oblasti znamená. Kdyby nám instinktivní podněty, které pozorujeme v malém dítěti, zůstaly po celý život jen sympatické, jako jsou sympatické dítěti, potom bychom se vlivem svých instinktů vyvíjeli živočišně. Tyto instinkty se nám musí stát antipatickými, musíme do nich vlévat antipatii. Vléváme-li do nich antipatii, činíme to prostřednictvím svých morálních ideálů, jimž jsou instinkty antipatické a které nejprve pro náš život mezi zrozením a smrtí zasazují do dětské sympatie k instinktům antipatii. Proto je morální vývoj vždycky něco asketického. Jen se musí tato asketičnost chápat ve správném smyslu. Je to vždycky cvičení v potírání živočišných sklouň.

Toto všechno nás má naučit, v jak vysoké míře není vůle v praktické činnosti člověka pouze vůlí, nýbrž nakolik je postupována i představováním a poznávací činností.

Uprostřed mezi poznáváním, myšlením, a mezi chtěním se rozvíjí lidská činnost citová. Představíte-li si, jak jsem nyní charakterizoval chtění a myšlení, můžete si říci: Z určité střední hranice proudí na jedné straně všechno, co je sympatie - chtění. Na druhé straně odtamtud proudí všechno, co je antipatie - myšlení. Ale sympatie vůle působí také zpětně do myšlení, a antipatie myšlení působí také zpětně do vůle.

A tak se stává člověk celkem, protože to, co se převážně vyvíjí na jedné straně, působí i na stranu druhou. Mezi oběma, mezi myšlením a vůlí pak působí cítění, takže cítění je v jednom směru spřízněno s myšlením, druhým směrem s chtěním. Tak jako v celku lidské duše nemůžeme přísně od sebe oddělovat poznávací nebo myslitelskou činnost a činnost volní, tak můžeme tím méně rozlišovat zřetelně myslitelský prvek od prvku volního v cítění. V cítění velmi silně vzájemně splývají prvky vůle a myšlení.

Také zde se můžete pouhým sebezpozorováním, třeba i povrchním, přesvědčit o správnosti toho, co bylo právě řečeno. Už to, co jsem řekl až doposud, vám dá představu o této správnosti, neboť jsem řekl: Vůle, jež v obyčejném životě probíhá objektivně, stupňuje se až v činnost z nadšení, z lásky. Zde vidíte zcela jasně, jak chtěním, jež je jinak vyvoláváno nutností zevního života, proudí citění. Děláte-li něco z nadšení nebo z lásky, pak děláte to, co vyplývá z vůle, ale tak, že do toho necháte pronikat subjektivní cit. Ale také u smyslové činnosti uvidíte, zadíváte-li se přesněji - například prostřednictvím Goethovy „Nauky o barvách“ - , jak se do smyslové činnosti vměšuje citění. A vystupňuje-li se smyslová činnost až do pocitu ošklivosti nebo na druhé straně až do vdechování příjemné vůně květin, pak vidíte bez obtíží, jak se citění přelévá i do smyslové činnosti.

Ale i do myšlení se vlévá činnost citová. Kdysi nastal velmi pozoruhodný, alespoň zevně, filosofický spor - v dějinách světových názorů docházelo, jak víte, k mnoha filosofickým rozepřím - mezi psychologem *Franzem Brentanem* a logikem *Sigwartem* v Heidelbergu. Oba pánové se vzájemně přeli o to, co se skrývá v lidském úsudku. Sigwart mínil: Jestliže člověk soudí - řekněme, že pronese soud, že člověk má být dobrý -, pak v takovém soudu má vždycky účast cit; je to cit, který vynese rozhodnutí. Brentano mínil: Usuzování a citění jsou tak rozdílné, že funkci úsudku, usuzující činnost, nemůže člověk vůbec pochopit, má-li pouze za to, že tu působí cit, kdežto náš soud chce přece být něčím objektivním.

Takový spor ukazuje člověku, který se snaží proniknout k jádru věci, pouze to, že ani psychologové, ani logikové nepřišli na to, nač měli přijít: totiž na to, jak duševní činnosti do sebe vzájemně vplývají. Uvažte, co je tady opravdu třeba pozorovat. Na jedné straně máme soudnost, která musí přirozeně rozhodovat o něčem zcela objektivním. Ze člověk musí být dobrý, to nesmí být závislé na našem subjektivním citu. Obsah úsudku musí tedy být objektivní. Ale když usuzujeme, přichází přece v úvahu ještě něco zcela jiného. Věci, které jsou objektivně správné, nejsou proto ještě vědomě v naší duši. Musíme je nejprve dostat do duše vědomě. A vědomě nedostaneme do duše žádný soud, aniž by spolupůsobila citová aktivita. Proto musíme říci: Brentano a Sigwart by se byli museli shodnout v tom, že by oba byli řekli: Ano, objektivní obsah soudu platí mimo oblast citové aktivity; aby se však v subjektivní lidské duši uskutečnilo přesvědčení o správnosti soudu, musí se vyvinout citění. Z toho vidíme, jak je těžké při nepřesném způsobu filosofických úvah, jak se dnes pěstují, vůbec dospět k přesným pojům. Vždyť k takovým přesným pojmům je nejprve nutné se pracovat. Dnes neexistuje jiná výchova k přesným pojmům než výchova s pomocí duchovní vědy. Zevní věda má za to, že pracuje s přesnými pojmy a vyjadřuje se velmi povýšeně o tom, co podává anthroposoficky orientovaná duchovní věda, protože netuší, že pojmy podávané z této strany jsou proti dnešním běžným pojmům mnohem přesnější a exaktnější, protože jsou vzaty ze skutečnosti, ne z pouhé hry se slovy.

Sledujete-li takto citový prvek na jedné straně v prvku poznávajícím, představujícím, a na druhé straně ve volním, řeknete si: Cit stojí jako duševní činnost uprostřed mezi poznáváním a chtěním a svoji podstatu vyznačuje obojím směrem. - Cit je jednak ještě ne zcela uskutečněné poznání, jednak ještě ne zcela uskutečněná vůle; zadržované poznání a zadržovaná vůle. Proto se také citění skládá ze sympatie a antipatie, které se jenom, jak jste viděli, ukrývají jak v poznávání, tak ve chtění. Obojí, sympatie i antipatie, jsou obsaženy v poznávání i ve vůli tím, že se tělesně spojuje působnost nervová a krevní; ale skrývají se. V citění se stávají něčím zjevným.

Jak proto vypadají tělesné projevy citění? Všude v lidském těle shledáte, jak se krevní dráhy nějakým způsobem dotýkají drah nervových. A všude tam, kde se krevní dráhy dotýkají nervových drah, vzniká vlastně cit. Jenže ve smyslech jsou například jak nerv, tak krev natolik zjemnělé, že cit už necítíme. Všechno naše vidění a slyšení prolíná jemný cit, ale necítíme to; cítíme to tím méně, čím znatelněji je smyslový orgán ohraničen, oddělen od ostatního těla. Při vidění, při činnosti očí necítíme téměř vůbec, jak náš cit sympatizuje a antipatizuje, protože oko, uložené v kostním důlku, je téměř zcela odděleno od ostatního organismu. A nervy i krevní dráhy, které zasahují až do oka, jsou velmi zjemnělé. Citové prožívání je v oku velmi silně potlačeno. - Méně potlačeno je ve sluchu. Sluch souvisí

mnohem více než zrak organicky s celkovou činností organismu. Tím, že jsou v uchu umístěny četné orgány uzpůsobené zcela jinak než orgány oční, je ucho v mnoha směrech věrným obrazem toho, co se děje v celém organismu. Proto je smyslová činnost, která probíhá v uchu, provázána velmi silně citěním. Zde je obtížné i pro lidi, kteří dobře rozumějí tomu, co slyší, skutečně si ujasnit, co je ve slyšeném (zejména při uměleckém naslouchání) pouhým poznáváním, a co je citěním. Na tom se zakládá velmi zajímavý jev novější doby, který zasáhl i přímo do umělecké produkce.

Znáte asi postavu Beckmessaera z *Wagnerovy* opery „Mistři pěvci norimberští“. Co měl vlastně představovat Beckmesser? Měl představovat hudebně vnímajícího člověka, který úplně zapomíná, jak do poznávací složky sluchu zasahuje také citový živel celého člověka. Wagner, jenž zobrazil své vlastní pojetí ve Walterovi, byl zase zcela jednostranně prodchnut tím, že v hudbě musí žít hlavně cit. To, co zde proti sobě stojí ve Walterovi a Beckmesserovi na základě mylného pojetí - myslím u obou - , na rozdíl od správné představy o tom, jak v hudebním slyšení spolupůsobí citění a poznávání, to se projevilo historicky v tom, že když se objevilo Wagnerovo umění, zejména však, když vstoupilo obecně ve známost, narazilo na odpůrce v osobě *Eduarda Hanslicka* ve Vídni, jenž všechno, co ve Wagnerově umění proudí z citové sféry, považoval za ne- hudební. Je snad málo psychologicky tak zajímavých spisů v oblasti umění, jako je spis Eduarda Hanslicka „O hudebním krásnu“ („Vom Musikalisch-Schönen“). V něm se dovozuje hlavně to, že není pravým hudebníkem, že nemá pravý smysl pro hudbu člověk, který by chtěl v hudbě všechno vyvozovat z citu, nýbrž jenom ten, kdo vidí vlastní nerv hudby v objektivním spojení probíhajícím od tónu k tónu, v arabesce, vznikající postupem od tónu k tónu, která neobsahuje ani trochu citu. S podivuhodnou čistotností se tu v Hanslickově knize „O hudebním krásnu“ rozvádí požadavek, že to nejvyšší, co může poskytnout hudba, smí záležet jen v tónovém obraze, v tónové arabesce; mnoha způsoby se tu autor vysmívá tomu, co je právě nervem wagnerovství, totiž tvorbě hudebních skladeb z citového živlu. Že vůbec mohlo dojít k takovému sporu, k jakému došlo mezi Hanslickem a Wagnerem v oblasti hudby, to dosvědčuje, že ideje o duševních činnostech byly v novější době psychologicky naprosto nejasné, jinak by vůbec nemohl vzniknout takový jednostranný sklon, jaký se projevoval u Hanslicka. Dokážeme-li však prohlédnout tuto jednostrannost a oddáme se pak Hanslickovým filosoficky silným výkladům, pak asi řekneme, že knížka „O hudebním krásnu“ je svrchovaně duchaplná.

Z toho vidíte, že z celého člověka, pokud žije jako citová bytost, proniká až do periferie u jednoho smyslu více, u druhého méně, a spolupůsobí to zde potom s poznávacím prvkem.

To může a musí upozornit i vás (právě ve prospěch nezbytného pedagogického porozumění) na něco, co působí velkou spoušť ve vědeckém uvažování naší doby. Kdybychom zde nebyli mluvili už předběžně o tom, co vás má vést k vaší reformátorské činnosti, a kdybychom se stále nezabývali touto přípravou, museli byste si sestavit z dnešních pedagogik, z nynějších psychologíí a logik a z vychovatelských příruček, jak si máte počínat ve své školské činnosti. Museli byste vnášet do školské činnosti, co se tam venku stalo zvykem. Jenže to, co se dnes stalo zvykem, trpí od samého začátku velkým zlořádem už z hlediska psychologie. V každé psychologii totiž najdete někde na začátku tzv. nauku o smyslech. Zkoumá se, co je základem smyslové činnosti, a přitom se dochází ke smyslové činnosti oka, ucha, nosu atd. To všechno se pak shrnuje do jediné velké abstrakce oné takzvané „smyslové činnosti“. To je velká chyba, značný omyl. Neboť vezměte jen ty smysly, které zatím znají dnešní fyziologové nebo psychologové. Díváte-li se zprvu jenom na tělesnost, zpozorujete, že vlastně smysl oka je něco úplně jiného než smysl ucha. Oko a ucho jsou zcela rozdílné orgány. A což teprve organizace hmatu, takřka ještě vůbec neprozkoumaná, nebo ne tak uspokojivě, jak je tomu u oka a ucha! Ale zůstaňme u činnosti zraku a sluchu. Jsou to činnosti dočista rozdílné, takže zahrnutí zraku a sluchu do jakési „všeobecné smyslové činnosti“ je pouhou šedou teorií. Kdybychom se tím chtěli správně zabývat, museli bychom - na základě konkrétního nazírání - mluvit zpočátku vůbec jen o činnosti oka, o činnosti ucha, o činnosti čichového orgánu atd. Přitom bychom zjistili tak velkou

rozmanitost, že by nám přešla chuť hlásat nějakou všeobecnou fyziologii smyslů, jak ji najdeme v dnešních psychologiích.

Při zkoumání lidské duše dospějeme k skutečnému pochopení jenom tehdy, setrváme-li v oblasti, kterou jsem se snažil vymezit ve svých výkladech jak v knize „Pravda a věda“ („Wahrheit und Wissenschaft“), tak ve „Filosofii svobody“ („Philosophie der Freiheit“). Pak budeme mít právo mluvit o jednotné duši, aniž bychom přitom upadli do abstrakcí. Neboť tady budeme stát na bezpečné půdě; tady budeme vycházet z toho, že se člověk vžívá do světa a nemá ještě celou skutečnost. Přečtěte si to v „Pravdě a vědě“ a ve „Filosofii svobody“. Člověk nemá hned zpočátku celou skutečnost. Vyvíjí se nejprve dál; teprve v dalším vývoji se mu prolutím myšlení a vnímajícího pohledu stane to, co předtím ještě nebylo skutečností, pravou skutečností. Člověk si skutečnost teprve dobývá. V tomto ohledu působila kantovská filosofie, která zamořila všechno všudy, nejstrašnější zkázu. Neboť co tvrdí tato filosofie? Tvrdí už předem dogmaticky: Je tu nejprve svět, který nás obklopuje, a my se na něj díváme; v nás žije vlastně jenom zrcadlový obraz tohoto světa. Takto se Kant dostává ke všem svým dalším dedukcím. Kantovi není jasné, co je možné hledat ve vnímaném okolí člověka. Neboť skutečnost není v okolí, není také vjevech, nýbrž je tomu tak, že se vynořuje teprve postupně tím, že ji dobýváme. Takže teprve to, co k nám přistupuje až poslední, je skutečnost. V podstatě by bylo správnou skutečností to, co člověk spatří v okamžiku, kdy už se nemůže vyjádřit, totiž v okamžiku, kdy prochází branou smrti.

Do novější duchovní kultury vplynulo mnoho nesprávných prvků, a nejpronikavěji se to projevuje v oblasti pedagogiky. Musíme tedy usilovat, abychom na místo nesprávných pojmů dosadili správné. Potom budeme moci to, co je třeba konat pro vyučování, také správně vykonávat.